
KRUNA OD TRNJA

DEJAN ILIĆ

Da li postoji veza između preovlađujućih kulturnih obrazaca u Jugoslaviji i Srbiji u poslednjim decenijama 20. veka i seksualnog zlostavljanja muških zatvorenika u logorima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini tokom ratnih '90-ih? Na to pitanje naveo me je roman *Ministarstvo boli* Dubravke Ugrešić; preciznije, jedan segment tog romana, koji možda i nije presudan za razumevanje postupaka njegove glavne junakinje i središnjeg toka priče. Pitanje sam formulisao na način na koji to čine studije koje se bave unekoliko sličnim zlodelima: planskim, masovnim silovanjem žena jedne etničke grupe od strane pripadnika druge etničke grupe u sukobima koji su izbili po raspadu savezne države.

Opšte je mesto tih studija: sistematskim seksualnim zlostavljanjem telo žene tretira se kao *etničko žensko telo*.¹ Žena se tu vidi kao mesto mogućeg prljanja patrilinearno određene etničke grupe, to jest prodora tuđe krvi u nju. Zato su žene iz vlastite grupe pod posebnom zaštitom i strogim nadzorom, a žene iz tuđe etničke grupe u slučaju sukoba postaju – meta napada. Žene tako otelovljuju granicu patrilinearne etničke zajednice.² Masovnim silova-

1 Vidi, na primer, Dubravka Žarkov, "Gender, Orientalism and the History of Ethnic Hatred in the Former Yugoslavia", u Helma Lutz, Ann Phoenix i Nira Yuval-Davis (ur.), *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe* (London: Pluto Press, 1995) – "... silovanje je 'prirodni' element 'etničkog rata'. 'Prirodni' je element muške moći da se odredi granica sopstvene 'etničke grupe' tako što će se žene 'Drugog' obeležiti silovanjem, što žensko telo određuje kao *etničko žensko telo*" (str. 113).

2 Vidi, na primer, Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation* (London: Sage Publications, 1997) – "... raznovrsni kulturni, pravni i politički diskursi koriste se za uspo-

njem žena tuđe zajednice simbolički se osporava pravo te zajednice na određenu teritoriju i ugrožava njeno potomstvo, koje se silovanjem hoće preoteti, baš kao i teritorija.

U javnosti se o sistematskom seksualnom zlostavljanju muškaraca u logorima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini govorilo i pisalo znatno manje nego o seksualnom zlostavljanju žena u postjugoslavenskim ratovima. Tom temom nije se previše bavila ni stručna literatura. O vezi između muškog tela, seksualnosti i shvaćanja nacije pisalo se mnogo i ozbiljno;³ međutim, to znanje gotovo uopšte nije primenjeno u analizi seksualnog nasilja nad zatočenim muškarcima u ratovima iz devedesetih na prostoru Jugoslavije.⁴ Ovaj tekst nudi skicu mogućeg odgovora na pi-

stavljanje granice nacije”, a “granica se podiže da bi ljudi mogli da se podele na ‘nas’ i ‘njih’ i da se to protegne s generacije na generaciju”; stoga je pitanje reprodukcije, s naročitim naglaskom na “čistoću” potomstva nacije, centralno u oblikovanju specifičnih etničkih i rodnihi odnosa (str. 26, 27).

3 Vidi, na primer, George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (New York: Howard Fertig, 1985); Klaus Theweleit, *Muške fantazije*, prevela Vilma Ožbolt (Zagreb: Grafički zavod hrvatske, 1983).

4 Iz ove ocene treba izuzeti istraživački i analitički rad Dubravke Žarkov. Ona već godinama poziva stručnu javnost da usmeri pažnju i na proučavanje seksualnog zlostavljanja muškaraca tokom ratova na prostoru Jugoslavije s kraja dvadesetog veka. Tim pitanjem i sama se ozbiljno bavila. Iako se na njih može osloniti, što u ovom tekstu i činim, njeni zaključci ipak ne objašnjavaju neke bitne aspekte fenomena planskog seksualnog zlostavljanja muškaraca u logorima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini. Mislim da su njenom pogledu promakli izvesni opštiji kulturni obrasci etničkog samopoimanja, unutar kojih su se ti zločini dogodili, što je delom posledica analitičkog konteksta koji je izabrala za svoj rad. Otuda, rekao bih, imaju ograničeno važenje njeni uvidi kako se seksualno zlostavljanje zatvorenika prećutkuje jer se stid žene podnosi lakše od stida muškarca, to jest da “u rodnoj podeli uloga, muškarcu ne pripada uloga Žrtve Silovanja”. Vidi Dubravka Žarkov, “Silovanje tokom rata u Bosni”, *Temida*, maj 1998; takođe i verziju ovog teksta, u kojoj je dat mnogo razrađeniji, ali možda ne i adekvatan, teorijski kontekst za analizu seksualnog nasilja nad muškarcima na prostoru Jugoslavije – “The Body of the Other Man”, u Dubravka Žarkov, *The Body of War* (Durham i London: Duke University Press, 2007), str. 155–169.

tanje: šta nam sistematsko seksualno zlostavljanje muškaraca, po analogiji sa masovnim silovanjima žena, govori o kulturi počinilaca tih zločina?

Ni u proznoj, kao ni u stručnoj, literaturi koja tematizuje raspad Jugoslavije i sukobe koji su mu usledili, nisam često nailazio na pokušaje da se to pitanje artikuliše i narativnim sredstvima ukaže na moguće odgovore. U tom pogledu, roman Dubravke Ugrešić jeste izuzetak.

I. OTAC I SIN

Jedna epizoda romana *Ministarstvo boli* odvija se u sudnici Tribunala u Hagu. Glavna junakinja, ujedno i naratorka – nastavnica srpskohrvatske književnosti na odseku za slovenske jezike Univerziteta u Amsterdamu – došla je u Hag da vidi oca jednog od svojih đaka, upravo đaka koji se nedavno ubio. Njegov otac okrivljen je za zlostavljanje zatvorenika u jednom koncentracionom logoru u Bosni:

To dugo i dosadno redanje detalja, koji za nas nisu imali nikakva smisla, trebalo je dokazati da je Urošev otac u slobodno vrijeme, zajedno s još dvojicom, skakao u obližnju baraku, gdje su bili zatvoreni njegovi sumještani, Muslimani, i tjerao ih na ponižavajuće seksualne igre, od kojih je, navodno, njegova omiljena bila “otac sa sinom” ili “sin s ocem”, a zatim ih rukama koje su smr-djele po ribi prebijao na smrt i potapao njihove leševe u mrijestilištu.⁵

107

Naratorka Ugrešićkinog romana neposredno povezuje samoubistvo svoga đaka Uroša sa zlodelima za koja je okrivljen njegov otac: Uroš se naprosto stideo svoga oca i nije mogao da podnese tu sramotu.⁶ Međutim, pred kraj romana, naratorka uvodi još jedan mogući motiv za samoubistvo: Uroš je imao homoseksualni odnos nekoliko dana pre nego što se ubio.⁷

U romanu se homoerotske naznake uvode razornim ismevanjem hrvatskog i srpskog ljubavnog pesništva: “I još nekaj, ti naši pjesnici jako vole posvećivat pjesme jedan drugom, ono, kad frajer lira drugom frajeru. To ne bi ni komentiral. Sve je jasno.”⁸ Dok: “Naši ti o ženskama mogu pisat tek kad su one u grobu, ozbilj-

5 Dubravka Ugrešić, *Ministarstvo boli* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), str. 151.

6 Ibid., str. 136.

7 Ibid., str. 288.

8 Ibid., str. 81. George Mosse izdvaja homoerotizam kao ključni agens nacionalne obnove kada govori o krugu muških sledbenika koji je oko sebe formirao nemački pesnik Stefan George. Mosse, međutim,

no ti velim. Ko da jedva čekaju da komad odapne, pa da mogu bacit neku tužnu pismu, ko da su Dalmoši, jebomepas...”⁹

Specifično zlostavljanje zatvorenika za koje je okrivljen Urošev otac, Uroševu homoseksualno iskustvo, te njegovo samoubistvo, i isticanje homoerotske prirode domaće ljubavne poezije pripadaju različitim narativnim i značenjskim nivoima romana. Ljubavno pesništvo ismevano je u školskom radu jednog od studenata, koji i sam opet kaže da su to uvidi jednog njegovog prijatelja: taj dvostruki odmak od naratorke može se čitati i kao namera autorke da ismevanju umanjí značaj.¹⁰

Četiri izdvojena narativna elementa ne slede neposredno jedan za drugim, ni u sižejnom, ni u uzročno–posledičnom nizu: naprotiv, motivacijska veza između procesa koji se vodi protiv Uroševog oca i Uroševog samoubistva uspostavlja se naknadno, da bi joj se onda ponovo umanjio značaj detaljem o Uroševom homoseksualnom iskustvu. Homoerotski motivi u srpskom i hrvatskom pesništvu ne mogu se neposredno povezati sa događajima o kojima pripoveda naratorka: njihovo iz-

108

naglašava da se tu homoerotizam mora jasno razlučiti od homoseksualnosti. Georgeove poetske ekstaze treba, smatra Mosse, tumačiti kao sublimaciju seksualnog nagona. Ali, ipak ostaje središnja veza koju George vidi između lepog muškog tela i lepe duše – prvo je odraz drugoga. Uz to, George nikada nije oprostio onim svojim sledbenicima koji su se oženili. Mosse zaključuje: “Neobično je da su gotovo svi koji su pisali o Stefanu Georgeu i njegovom krugu prenebregli značaj njegovog očitog homoerotizma i umesto toga se usredsredili na Georgeovo pesništvo i njegovu ljubav prema Grčkoj, što je samo po sebi zanimljiv primer za to kako se postupa sa homoerotskim muškarcem koji je nacionalni junak” (G. L. Mosse, *Nationalism and...*, str. 60). Za skicu koju ovde predlažem, i veze između lepih muških duša, koje bi se mogle nazvati i homosocijalnim muškim sponama, i sublimisana homoseksualnost podjednako su bitne.

⁹ D. Ugrešić, *Ministarstvo...* str. 83.

¹⁰ S druge strane, taj školski rad napisao je Igor, najpronijljiviji student, sa kojim će nastavnica stupiti i u ljubavnu vezu, i sa kojim će posetiti Hag. Njegovo povlašćeno mesto u pripovednom sklopu neupitno je. Štaviše, rad je napisan u okviru zajedničkog pokušaja nastavnice i studenata da ožive prošlost koju nastoje da izbrišu ideolozi novih država. Rad tako funkcioniše kao bitan element u sklapanju mozaika nekadašnjeg svakodnevnog života, to jest njegovog razorenog okvira. S obzirom na to, učinak uspostavljene distance može se razumeti i kao isticanje objektivnosti ponuđenih uvida.

laganje ne utiče na tok priče. Kakva je onda uloga homoerotskog provodnog motiva, i u kakvoj je on vezi sa opisanim izživljavanjem nad zatvorenicima u logoru, i sa homoseksualnim iskustvom i samoubistvom jednog od junaka romana?

Ti segmenti svakako učestvuju u formiranju značenja pripovedne celine. Oni čine narativnu nit što opisuje kontekst kojim su delom oblikovani i unutar koga deluju junaci romana. Štaviše, kratki esej o domaćoj lirici može se čitati kao prozna naznaka svodnog obrasca pod koji se smeštaju ostali homoerotski elementi naracije, među njima, u svom izopačenom vidu, i seksualno zlostavljanje zatvorenika. “Kad frajer lira drugom frajeru” sažeta je formula kojom se ukazuje na onaj oblik nacionalizma koji reprodukciju nacionalnog duha vezuje za kulturu koju stvaraju uglavnom muškarci; tom formulom istovremeno je uspostavljen i ironijski odmak od jedne takve kulture.

Privilegovanje homosocijalnih muških spona u sferi kulturne produkcije svojstveno je zajednici koja je opsednuta održavanjem sopstvene čistoće. Potreba za čistoćom normativna je i za patrilinearnu biološku reprodukciju te zajednice. Heteroseksualni muškarac ovlašćen je, ujedno i primoran, da ispuni zahtev čiste biološke reprodukcije grupe. Tako je nadziranju, pored ženske, izložena i muška seksualnost. “Frajer” može i treba da “lira drugom frajeru”, jer se time u duhovnoj sferi sankcioniše i snaži muška moć, ali ne sme sa njim imati seksualni odnos, jer to 109 ugrožava čistu biološku reprodukciju zajednice. Pa ipak, opna koja razdvaja homosocijalne muške spona od homoseksualnosti, plemenite muške duše od lepih muških tela, izrazito je porozna i mora se čuvati po svaku cenu.¹¹ Stid zbog izživljavanja nad zatvorenicima za koje je okrivljen otac, s jedne strane, i homoseksualno iskustvo, s druge, unutar takvog kulturnog sklopa dovoljno su jaki motivi da se počini samoubistvo.

11 Vidi Eve Kosofsky Sedgwick, *Between Men. English Literature and Male Homosexual Desire* (New York: Columbia University Press, 1985). Povlačenje granice između homosocijalnosti i homoseksualnosti u engleskoj kulturi Sedgwick uočava u periodu druge polovine osamnaestog i prve polovine devetnaestog veka i stoga ne prihvata kao opštevažeća, vanvremena objašnjenja po kojima je, unutar patrijarhalne strukture, “obavezna heteroseksualnost” ugrađena u srodničke veze kojima dominiraju muškarci, te da je homofobija nužna posledica patrijarhalnih ustanova poput heteroseksualnog braka. Ali ne poriče održivost tih objašnjenja kada je reč o modernim evropskim društvima. I pored toga, Sedgwick tvrdi da i u modernom društvu zapravo nema jasnog prekida kontinuuma između homosocijalnog i homoseksualnog.

2. SLIKE IZ PAKLA

Masovna silovanja Muslimanki od strane pripadnika srpskih oružanih snaga u post-jugoslovenskim etničkim sukobima u Bosni i Hercegovini dokumentovana su i pažljivo razmotrena. Sistematska seksualna zlostavljanja muškaraca, koja su se dogodila u isto vreme, uglavnom su prećutana, pa neupućeni čitalac *Ministarstva boli* može pomisliti da je Dubravka Ugrešić naprosto izmislila zločinačke detalje iz priče o Uroševom ocu, bivšem oficiru Jugoslovenske narodne armije, kako bi konstruisala odgovarajući prozni kontekst i unutar njega ponudila uverljive razloge za Uroševu samoubistvo. Međutim, biće da je autorka u sklapanju svoje priče koristila prava svedočenja iz haške sudnice. Iskaz koji sledi odnosi se na zločine počinjene u Domu kulture u Čelopeku, malom mestu na bosanskohercegovačkoj obali Drine:

110 Postoji mnogo svedoka, ali ovde ću pomenuti slučaj jednoga koji govori o ni-
zu silovanja muškaraca, seksualnom zlostavljanju muškaraca. On je rekao da
je to bilo stravično. Tamo je bilo oko 170 zatvorenika. Tamo je bilo muškara-
ca u uniformama koji su prozivali po osam zatvorenika, očeva i sinova. Naš
svedok nije bio sa svojim ocem, pa su ga izveli sa stricem. Prisilili su ih da se
popnu na binu i skinu se. Zatim su ih prisilili da čine razna seksualna zlostav-
ljanja. Posle toga, zatvorenike su prisilili da jedni drugima odgrizu penis, a
sve to su nadgledali muškarci u uniformama na bini. Kada su videli da tri za-
tvorenika nisu ispunili zadatak, osudili su ih na smrt.¹²

Zašto ove “slike iz pakla, gde je jedina granica zlostavljanja zatvorenika bila granica
imaginacije njihovih čuvara”,¹³ nisu dospеле u središte pažnje javnosti poput sluča-
jeva silovanih žena?¹⁴ Da li, za razliku od masovnog silovanja žena, sistematsko sek-

12 www.icty.org/x/cases/slobodan_milosevic/trans/en/030310ED.htm

13 www.un.org/icty/transe3940/021218IT.htm

14 Devetog prosinca 2004. godine, *Feral Tribune* objavio je razgovor sa Mladenom Lončarom iz Medicinskog centra za prava čovjeka, veštakom Suda u Hagu, o masovnom fenomenu seksualnog zlostavljanja muškaraca u Hrvatskoj, te u Bosni i Hercegovini – “najvećoj javnoj tajni minuloga rata”. Tokom sedam godina istraživanja, Lončar je došao do podataka o četiri hiljade slučajeva seksualnog nasilja nad muškarcima – Hrvatima koji su bili u srpskom zatočeništvu. On zaključuje, “po nekim elementima koji su proizašli iz rekonstrukcije”, da je gotovo “sigurno da je mučenje bilo sastavni dio plana”.

sualno nasilje nad muškarcima ne može da uzbuni javnost, izazove moralno zgražanje, nametne potrebu da se nešto u vezi sa tim učini? Jedan incident iz 1985. godine i ono što je za njim usledilo razlog su što se na prethodno pitanje načelno ne može odgovoriti potvrdno.

Prvog maja 1985. godine, zastavnik Jugoslovenske narodne armije Đorđe Martinović, zaposlen u Domu kulture u Gnjilanu, došao je u lokalnu bolnicu sa ozbiljnim unutrašnjim povredama koje je izazvalo silovito nabijanje staklene boce u njegov rektum. Martinović je objasnio da su ga dok je radio u polju napala dva muškarca koji su govorili albanski. Nedelju dana kasnije pokrajinski zvaničnici saopštili su da je Martinović samoga sebe povredio dok se samozadovoljavao. Među Srbima se, naprotiv, formiralo uverenje da su vlasti priču o samopovređivanju izmislile da bi od javnosti prikriale pravu meru nasilja nad kosovskim Srbima. S vremenom, slučaj Martinović, “u kome su spojene snažne slike o stradanju Srba pod Turcima i o srpskoj muškosti koju oskrnavljuje primitivan, surov i seksom opsednut Albanac, postao je centralni simbol kosovskog pitanja”.¹⁵

Šta se zaista dogodilo 1. maja 1985. godine – više nikoga nije zanimalo. Ljudi su se odlučivali za jednu od dve verzije događaja vođeni vlastitim stavom o srpskoalbanskom pitanju. Đorđe Martinović umro je u septembru 2001. godine. Povodom njegove smrti, beogradske novine ponovo su rekonstruisale čitav slučaj: Martinović je radio u Domu kulture Jugoslovenske narodne armije u Gnjilanu; dok je bio u polju napali su ga i povrede mu naneli Albanci; pokrajinski i viši zvaničnici pokušali su da zataškaju čitav slučaj optuživši Martinovića za samopovređivanje; slučaj Martinović bio je i ostao metafora srpskog stradanja.¹⁶

Godine 1986, beogradski OOUR za izdavačku delatnost Partizanske knjige iz Ljubljane u štampariji BIGZ-a štampa 50.000 primeraka knjige *Slučaj Martinović*. Godine 1989. najupečatljiviju sliku Martinovića kao srpskog mučenika naslikao je Mića Popović. Pošto je izabran za redovnog člana Srpske akademije nauka i umetnosti, Popović je akademikima poklonio svoje delo “1. maj 1985”.

Ovo platno je ne samo najveća slika koju je on ikada naslikao, već i jedna od najvećih u jugoslovenskom posleratnom slikarstvu. Inspirisan slikom “Mučništvo sv. Vartolomeja” Hosea de Rivere iz sedamnaestog veka, on prikazuje

15 Jasna Dragović-Soso, “Spasioci nacije”. *Intelektualna opozicija Srbije i ožuljanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), str. 200.

16 <http://www.glaskim.co.yu/glasnik/brojevi/broj23.htm>

Martinovića na krstu koji podižu Albanci (prepoznatljivi po svojim kečeima), s flašom koja je preteći uperena prema njemu. O saučesništvu režima govori lik policajca koji posmatra raspinjanje srpskog Hrista.¹⁷

Mesecima je Popovićeva slika stajala u izlogu galerije u glavnoj beogradskoj ulici. Srpski pesnici su o Martinoviću pevali kao o mučeniku sa krunom od trnja, ili su svoje pesme posvećivali “flaši Đorđa Martinovića”.¹⁸

Slučaj Đorđa Martinovića jasno pokazuje da se seksualno zlostavljanje muškarca može iskoristiti za oblikovanje predstava i mišljenja – u konkretnom slučaju, za oblikovanje upečatljive slike stradanja nacije i poimanja sopstvene nacije kao žrtve. Mitologizacijom jednog incidenta, Martinović je preobražen u moćan simbol patnji srpske zajednice na Kosovu. Njegove povrede prizivaju u svest predstave o nabijanju na kolac kao stravičnom opredmećenju svireposti otomanskih vlasti i petovekovnoj patnji Srba pod takvom vlašću.¹⁹ Ali, zbog čega je onda izostala slična instrumentalizacija seksualnog nasilja nad muškarcima u etničkim sukobima u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini? Zašto, na primer, jezive slike seksualnog zlostavljanja zatvorenih Srba nisu ponovo iskorišćene da se učvrsti predstava o sopstvenoj etničkoj grupi kao žrtvi?²⁰

112

17 J. Dragović-Soso, “*Spasioci...*”, str. 201.

18 Stevan Raičković, “Krvava brazda” (1986) i “Kapija Šumadije” (1988), u *Suvišna pesma* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1991), str. 29-35; Milan Komnenić, *Izgon* (Beograd: BIGZ, 1986), str. 72. Navedeno prema J. Dragović-Soso, “*Spasioci...*”, str. 201.

19 Činjenica da se istorijski Drugi promenio, da reč više nije o Turcima, nego je o Albancima, ne ugrožava delotvornost prizvane simboličke sukoba “krsta protiv polumeseca”. “To znači da prvobitna retorika u kojoj se na Turke ukazuje kao na ‘druge’ još uvek važi, te da simboličko prizivanje krsta ili polumeseca stvara mogućnost povezivanja sa sadašnošću na prividno poznat način, što ima za rezultat pojavu koju je Bahtin svojevremeno okarakterisao kao ‘ignorisanje onoga što je sadašnje u sadašnjosti i prošlo u prošlosti’” – Milica Bakić-Hayden, *Varijacije na temu Balkan* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju/“Filip Višnjić”, 2006), str. 126.

20 U nekadašnjoj kasarni Jugoslovenske narodne armije u Splitu pripadnici hrvatskih oružanih snaga seksualno su zlostavljali zatočene Srbe. Međutim, nisam naišao na ni jedan pokušaj da se žrtve tog zlostavljanja uporede sa Đorđem Martinovićem niti da se one prikažu kao stradalnici koji simbolički oličavaju stradanje nacije.

Okolnosti iz druge polovine osamdesetih, u kojima je jedan incident bilo moguće preobraziti u metaforu stradanja nacije, bitno se razlikuju od prilika početka devedesetih, kada se o nizu seksualnih zločina nad muškarcima naprosto ćuti. Promena prilika, međutim, ne znači i promenu prevlađujućih kulturnih obrazaca.

3. HOMOEROTIKA ILI “OTAČASTVOLJUBLJE”

Kada govori o muškoj dominaciji, Pierre Bourdieu ističe da je “prodiranje, naročito prodiranje u muškarca, jedna od potvrda za *libido dominandi*, koji nikada nije sasvim odsutan iz muškog libida”. Sa tog stanovišta, koje povezuje seksualnost i moć, “najgore poniženje za jednog muškarca jeste to da se sa njim postupa kao sa ženom”, tako što se u njega penetrira.²¹ Aspekt “najgoreg poniženja” ključan je za transformaciju slučaja Martinović u metaforu nacije koja strada. On je fizički povređen, ali tako da mu je sa povredama naneto i najgore poniženje, i kao muškarcu i kao Srbinu, što stvara prostor za metonimijski pomak ka čitavoj naciji: Srbi na Kosovu stradaju i trpe najveće poniženje – polaganje prava na teritoriju Kosova od strane Albanaca ujedno je i prodiranje u njihovo etničko *muško* telo.

U drugoj polovini osamdesetih često se govorilo i o Srpkinjama koje su silovali kosovski Albanci. Međutim, samo je Đorđe Martinović u preradi incidenta u metaforu zadržao ime i prezime. Ženama je u sličnom procesu transformisanja oduzeto ime, i na njih se upućuje zbirno. Iz perspektive opšte ugroženosti nacije, veza između seksualnosti i moći nije dovoljna da objasni razliku između *etničkog muškog tela*, koje pored grupnog može zadržati i lični identitet, i bezimenog *etničkog ženskog tela*, koje ima samo grupni identitet.²²

113

21 Pierre Bourdieu, *Masculine Domination*, preveo Richard Nice (Cambridge: Polity Press, 2001), str. 21–22.

22 Ovde se rukovodim proširenjem koje je učinila Katherine Verdery u analizi rumunskog nacionalizma. Naime, ona tvrdi da uvid Georgea Mossea, kako se svaki nacionalizam “dobrim delom zasniva na homosocijalnim muškim sponama”, nije dovoljan da se shvati specifična priroda rumunskog nacionalizma. Taj nacionalizam upućuje na “jednu posebnu vrstu genealogije, koja se reprodukuje bez učešća žena, pa čak i seksa”. Naglasak je, dakle, “prvenstveno na nacionalnom duhu i njegovoj reprodukciji kroz kulturu (koju stvaraju muškarci) ili kroz plodotvornu smrt muškaraca – što znači da žene mogu stvarati život u ovom svetu, ali da je za kontinuitet nacije važniji večni život, koji se postiže kulturom, herojskim delima i od-

Ovde je dakle reč o tipu kulture zasnovane na tradiciji koja se shvata kao neprekidno stvaranje i prenošenje plodova plemenitih muških duša. Nacionalni duh reprodukuje se u takvoj zajednici čuvanjem imena i dela velikih muškaraca. U velika lična dela tu se broji i patnja i stradanje, pod uslovom da pati i strada muškarac, koji onda ostaje upamćen po imenu.

Primer takvog shvatanje nacionalnog duha i kulture, što i danas preovlađuje na prostorima Jugoslavije, i u Srbiji posebno, jeste *Istorija stare srpske književnosti* Dimitrija Bogdanovića. Bogdanović tu poseže za slikom knjige kao (muškog) semena kako bi objasnio i ujedno uspostavio sinhrono i dijahrono jedinstvo srpske nacije:

... [knjiga] povezuje i objedinjava razdvojene delove naroda i održava njegovo duhovno jedinstvo i njegovu istorijsku svest.

[...]

Kao rastureno seme, nosile su [knjige] sa sobom klicu žive, podmlađene svesti, verno predanje o prošlosti, autentičan sadržaj srednjovekovne kulture. Nije se bez razloga svaka stara knjiga u srpskom narodu XVIII i XIX veka nazivala “starostavnikom”, “knjigom starostavnom”, iz koje su se iščitavala znanja, makar i maglovita, ali nesumnjiva, o vremenima slobode i sjaja.²³

114

Za Bogdanovića, “svest o 'otačastvu’” ili “otačastvoljublje” objedinjuje jedan narod u “trajnije kulturnu zajednicu”, što se najснаžnije izražava upravo u književnosti.²⁴ Istorijska, otačastvena svest srpskog naroda prirodno se razvija i neguje “razvijanjem i negovanjem nemanjićkih i svetosavskih kultova vladara i arhiepiskopa srpskih”. Pošto je reč o duhovnim kvalitetima, dakle semenu koje je pohranjeno u knjizi, smrt je uklonjena kao pretnja trajnijem identitetu zajednice;²⁵ štaviše, srpski mana-

likama duha, što sve spada u područje muškaraca” – Ketrin Verderi, “Od države roditelja do porodičnih patrijarha: rod i nacija u savremenoj Istočnoj Evropi”, u *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, preveo Veselin Kostić (Beograd: Fabrika knjiga, 2005) str. 145. Slično razmišlja i Rada Iveković (vidi napomenu 25).

23 Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1991), str. 45, 47.

24 Ibid., str. 92.

25 Nije samo smrt prepreka koju ovakvo razumevanje nacije pokušava da prevlada. Ono je ujedno i pokušaj da se iz shvatanja nacije, bar iz onoga njenog uzvišenog, duhovnog područja isključe žene. “Os-

stiri mogu biti “škola hrišćanske i narodne tradicije” zato što je skoro svaki s “moštima ponekog člana svetorodne dinastije ili kakvog predvodnika narodne crkve”²⁶ – osveštano mrtvo muško telo garant je autentičnosti duhovnog nasleđa.

Nekih pola veka pre Bogdanovića, o duhovnom jedinstvu i trajanju srpske zajednice slično razmišlja i Vladimir Velmar-Janković, što svedoči o kontinuitetu etničkog samopoimanja, koje ipak ne seže u davnu prošlost – počeci mu se jasno vide u devetnaestom stoleću.²⁷ I Velmar-Janković duhovnu reprodukciju kao čistiju nadređuje biološkoj reprodukciji zajednice. O potonjoj on gotovo i ne govori, budući da se sasvim posvetio objašnjavanju “samotvornosti srpskog obnovenog pokreta” i njegovom “samooživotvoravanju”.²⁸ Za njega je “veza ponosa i slave” takoreći “krvna” i počiva na “vaskrsavanju poštovanja predaka”.²⁹ Izvor “duhovnoga jedinstva srpske duhovne, narodne, državne i društvene zajednice” on vidi u istim onim osnovama “koje su spasle Srpstvo nemanjićske i ostalih srpskih država i održale ga do danas kroz vekove”.³⁰ Jedna od tih osnova je i “predanje o staroj srpskoj dr-

novni princip (muškog) nacionalizma kao uklanjanja Drugog tako predstavlja *poricanje izvorne veze sa drugim*. To je zahtev za čistotu i istovetnost, kako nacionalnu tako i polnu” – Rada Iveković, *Captive Gender. Ethnic Stereotypes & Cultural Boundaries* (New Delhi: Women Unlimited, 2005), str. 18. Muškarac je samim svojim rođenjem povezan sa drugim polom, te je dobar deo psihoanalize zasnovan na tumačenju ove jednostavne činjenice: “muška fantazija” zaokupljena je predstavama o tome koliko je opasan za muškarca, za samu muškost, kao i za društvo, prelazak granice ka Drugom (Ibid., str. 10-11). Pored predstave o bezgrešnom začecu, i ideju o čistoj i večnoj reprodukciji posredstvom kulture, u kojoj knjiga jeste seme i klica nacionalne svesti, treba razumeti kao pokušaj da se izbegne ili umanji prisustvo žene kao mesta mogućeg prljanja.

26 D. Bogdanović, *Istorija...*, str. 96.

27 O prizivanju, to jest izmišljanju srednjovekovnog imaginarija slave i čestitosti u devetnaestovekovnoj Evropi, George Mosse govori kao o formiranju i nametanju skupa vrednosti i pravila ponašanja za muškarce, građane novostvorenih ili nacionalnih država u nastajanju, i određuje ga kao novu meru dostojnosti (*respectability*), kojom se disciplinuju ti građani. Vidi G. L. Mosse, *Nationalism and...*

28 Vladimir Velmar-Janković, *Pogled s Kalemegdana. Ogljed o beogradskom čoveku* (Beograd: Prosveta, 1992; prvo izdanje 1938), str. 47.

29 Ibid., str. 67.

30 Ibid., str. 57.

žavi, naročito o nemanjićskoj, o kraljevskim i junačkim delima, o stvaraocima države na čelu naroda, o duhovnim vođama naroda”;³¹ tu su i neminovne “mošti posvećenih vladara”, koje su bile “s narodom, ili su izgnanički lutale s narodom u nemi-losrdnoj tragičnoj seobi i bekstvu”.³²

Zasnivanje duhovne suštine nacije na patrilinearnim i homosocijalnim muškim sponama, koje ujedno jemče i njenu čistu reprodukciju, moglo je na izopačen način pružiti i obrazac za izdvajanje očeva i sinova među seksualno zlostavljanim zatvorenici. Time bi se svirepo pervertovala logika večnog niza koji čuva i prenosi identitetsko jezgro tuđe etničke grupe i prekinuo sled simboličkih prenošenja s oca na sina.³³ Surova je ironija to što se i u slučaju Martinović i u zločinima u Čelopeku pojavljuju domovi kulture – u potonjem, zlostavljanje se dogodilo upravo na samoj pozornici Doma.

4. NAJGORE PONIŽENJE

Prvu polovinu devedesetih obeležili su ratni sukobi. U te sukobe etničke grupe, a Srbi naročito, ušle su sa već dovršenom slikom o sebi kao žrtvi.³⁴ Slike novih muče-

31 Ibid., str. 67.

32 Ibid., str. 67–68. Postoje i razlike, razume se, između poimanja nacije Vladimira Velmara-Jankovića i Dimitrija Bogdanovića. Prvi priznaje da pre Kosova Srbi “u svojoj državi nisu uvek znali šta da rade sa sobom i svojom slobodom, i grešili su feudalnom sebičnošću protiv samodiscipline, i kraljevi, i velikaši, a pomalo i ostali narod bespravni”. Tek “kad je sloboda izgubljena, počelo se sve stezati pod njenu misao”, koju je od kraljeva i velikaša primio “seljak-ratjetin, srpski čovek plemenske krvne zajednice” (V. Velmar-Janković, *Pogled...*, str. 63). Kod Bogdanovića, naprotiv, nema sumnje da je pre Kosova bilo vreme *slobode i sjaja*. Reklo bi se da kod Velmar-Jankovića još uvek ima traga unekoliko vukovskome demokratskom i populističkom zamahu, dok je kod Bogdanovića sve u vanvremenom feudalnom elitizmu.

33 Slična, izopačena logika može se iščitati i iz napada čiji su cilj bile sahrane civila. Vidi Keith Doubt, “Etička obaveza sahranjivanja i nje-no kršenje tokom rata u Bosni i Hercegovini”, prevela Milena Marić, u *Sociologija nakon Bosne* (Sarajevo: Buybook, 2003), str. 27–39.

34 Slučajem Martinović u kontekstu priprema i mobilizacije Srba za rat bavila se Wendy Bracewell. Moj utisak je da i toj, inače korektno urađenoj analizi nedostaje svest o širem kulturnom kontekstu unutar koga se pripreme i mobilizacija odvijaju. Ona ne ide dalje od

nika, po uzoru na Đorđa Martinovića, u ratnim okolnostima mogle bi imati neželjeni učinak.³⁵ u ratu pretrpljeno najgore poniženje moglo bi izazvati malodušnost. Ali, naneti takvo poniženje neprijatelju, učiniti neprijatelja malodušnim, čini se kao opravdano, naročito ako se u vidu imaju poniženja kojima smo “mi” već bili izloženi.³⁶

Postjugoslovenski ratovi predstavljeni su – i unutar međusobno sukobljenih zajednica opravdani – kao etnički sukobi. To je nametnulo potrebu da se sukobljene zajednice etnički jasno odele jedne od drugih. U prvi plan tako su dospale dve rodne uloge: feminizirana, pasivna uloga žrtve, koja može biti metafora stradalačke nacije; i muška, aktivna uloga čuvara i branitelja nacije. Ovim obrascima regulisano je ponašanje pripadnika zajednice. Njima su bili obeleženi i pripad-

isticanja opšteg shvatanja muškosti unutar dihotomije rodnih uloga branitelja i žrtve, koja je nesumnjivo delatna u tom periodu, ali nije dovoljna da objasni vezu između slučaja Martinović iz osamdesetih i specifičnog seksualnog zlostavljanja muškaraca u devedesetim. Vidi Wendy Bracewell, “Rape in Kosovo: masculinity and Serbian nationalism”, *Nations and Nationalism*, Vol. 6 (4), 2000, str. 563-590.

35 Razlika između okolnosti iz druge polovine osamdesetih i s početka devedesetih očituje se i u različitim slikama muškaraca koje u tim godinama dominiraju u srpskoj javnosti. Za likom raspetog Đorđa Martinovića usledio je – napravljen prema klasičnom romantičarskom obrascu negativnog junaka – lik Željka Ražnatovića, odmetnika i ratnika s one strane dobra i zla, gde je samo interes nacije koji se ne može prosuđivati univerzalnim etičkim merilima. S obzirom na “samotvornost” i “samooživotvoravanje”, te na opsesivnu potrebu za “čistoćom”, to samoizdvajanje iz univerzalnog poretka očekivano je i razumljivo. Radomir Konstantinović ironično ga zove “spasonosnim izuzimanjem srpskog sveta iz čitavog ostalog sveta”, a Ivan Čolović – “otpadanjem od sveta”. Vidi Ivan Čolović, *Politika simbola* (Beograd: Radio B92, 1997), posebno “Srpski politički etnomit”, str. 9-79; citati na str. 66.

36 “Konstrukcija muškosti kroz heteroseksualnost i moć je, dakle, od takvog značaja za muškarce da sama po sebi predstavlja oružje u ratu. Jer kada se muškarac ne definiše samo kroz rod i seksualnost – kao heteroseksualni, tj. ‘pravi’ muškarac – nego i u etničkom smislu – kao Musliman, Hrvat ili Srbin – demaskulinizacija je višestruko simbolična” (D. Žarkov, “Silovanje...”, str. 7).

nici tuđih etničkih grupa. Plansko seksualno zlostavljanje trebalo je da muškarce iz tuđe etničke grupe na najgori način ponizi kao zaštitnike zajednice, čuvare čistoće, i aktivne agense koji prenose bitne duhovne crte svoje kulture. Logika “najgoreg poniženja” u ratnim okolnostima osujetila je javni govor o zločinima.

Logika najgoreg poniženja počiva upravo na homosocijalnim i homoe-rotskim, te patrilinearnim premisama kulture počinitelaca. Ta logika delatna je i u proizvođenju slučaja Martinović, i u silovanju žena, i u planskom seksualnom zlostavljanju zatočenih muškaraca, i u prećutkivanju tih zločina. Sistematsko seksualno nasilje nad muškarcima i njihovo ponižavanje zamislivo je unutar kulture koja muškim duhovnim sponama pridaje vrhovnu vrednost. Viktor Ivančić prikazuje taj normativni obrazac kao zagrljaj Velikog pisca i Velikog vođe:

Priznajem da me, bez obzira što se na ovim prostorima već radi o pohabanom književnom klišeju, uvijek iznova fascinira taj prizor nesuzdržane muške ljubavi, taj znojni zagrljaj između Velikoga pisca i Velikoga vođe, sraz u kojemu pršte emocije, lipte suze i krckaju kosti, a ako se u toj razmjeni mužjačke strasti još i začuje kakvo stenjanje i cvilenje, onda to zacijelo stenje i cvili sam “narod”, tj. “hrvatski narod”, stiješnjen negdje u predjelu karlica dvaju velikana. Tamo gdje mu se jamči “opstanak, sreća i samosvijest”.³⁷

118

5. MINISTARSTVO BOLI

Ovde ne tvrdim da su počinioci zločina postupali u ime bilo kakvog svetonazora. Naprotiv, sva je prilika da njihovim postupcima nije prethodilo nikakvo ideološko promišljanje; bilo bi umirujuće da se može reći – nikakvo mišljenje uopšte. Barem jedan slučaj pokazuje da su zločine činili i ljudi sa “mentalnim problemima”.

Prema izveštaju objavljenom u NIN-u 12. jula 2001. godine, Duško Vučković je suđen i osuđen za zločine koje je počinio u Celopeku. Njegov brat Vojin Vučković, komandir dobrovoljačke jedinice čiji je član bio i Duško, pokazao je tokom istrage zgroženost nad zločinima koje je počinio njegov brat. Vojin je svedočio o velikom broju ubijenih Muslimana, njih sedamdeset u jednom incidentu. Pre nego što bi bili ubijeni, ti ljudi su primoravani na seksualne odnose između sebe. Neki su bili nabijeni na kolac. Međutim, iako su navedena imena osoba koje su počinile te zločine, kao i mesto i vreme zločina, nijedan od slučajeva, kaže se u izveštaju, nije dalje istraživao.

³⁷ Viktor Ivančić, *Animal Croatica* (Beograd: Fabrika knjiga, 2007), str.

137.

Što se Duška Vučkovića tiče, on je rekao da se u Srpsku radikalnu stranku učlanio zato što ga – “niko drugi ne bi primio zbog mojih mentalnih problema”. On je lečen u mentalnoj bolnici “Laza Lazarević”, kao i u sličnim ustanovama u Kovinu, Vršcu i Banja Luci. Sudski veštak Svetislav Jokić zaključio je da je Vučković “ozbiljan psihopata sa obeležjima teškog, hroničnog alkoholizma”. Zajedno sa svojim stranačkim kolegama Zoranom Dražilovićem, Ljubišom Petkovićem i Zoranom Rankićem napravio je plan da odu na ratište i prođu vojnu obuku pod nadzorom Rankića i njegovog brata. Policija je uhapsila Duška posle jedne akcije u Zvorniku. Smešten je u zatvor u Šapcu 15. aprila 1992. godine. Iz zatvora je pušten nekoliko dana kasnije zahvaljujući predsedniku Srpske radikalne stranke za Loznicu i unajmljenom advokatu.³⁸

Okriviti samo Duška Vučkovića za počinjene zločine, bilo bi jednostavno i pogrešno. Reći da je on te zločine počinio zato što je naprosto bio lud, bilo bi utešno i opet pogrešno. Nije reč samo o tome da mu je neko drugi dozvolio da deluje unutar stranke, koja ga je u jednom trenutku i zaštitila, ili u okviru organizovane oružane formacije. Zločine koje je on počinio nije zamislio samo njegov bolesni um. Oni su pretpostavljeni i obrascima koji uspostavljaju ključne vrednosti zajednice. Zato, uostalom, Vučković nije i jedini počinilac zločina; slična zlodela činili su i drugi. Bilo je pitanje trenutka kada će imaginarij uporno prizivan ponavljanjem priče o Đorđu Martinoviću i insistiranjem na posebnim otačastvenim vrednostima početi da se opredmećuje i u konkretnim zlodelima pojedinaca.³⁹

38 <http://free.freespeech.org/ex-yupress/nin/nin115.html>

39 Sličan imaginarij delatan je u Srbiji i posle dvehiljadite: jedno lice Milorada Ulemeka izgradilo se u javnosti prema istom onom obrascu koji je poslužio i za formiranje slike Željka Ražnatovića; Bora Đorđević, bivši pomoćnik ministra kulture u vladi Vojislava Koštunice, uputio je, na dan inauguracije, sledeću molbu novoizabranom predsedniku Sjedinjenih Država: “Predsedniče Obama, okreni se ka nama. / Pogledaj nas, garavi, mi smo dobre naravi. / Nas su Srbe jebali i kad nisu trebali. / Mi smo se kuražili, sami k***c tražili. / Molimo te, leba ti, nemoj nas i ti j****i. / Vi ste, crnci, kurati, nećemo izdržati!”
www.pressonline.rs/page/stories/sr.html?id=56972§ionId=41&view=story

Silovanja žena i seksualna zlostavljanja muškaraca nisu bila slučajna, sporadična zlodela bolesnih umova. Njihova masovnost i njihovo plansko sprovođenje nedvosmisleno upućuju na to da je reč o elementima ratne strategije koja za cilj ima da se neprijatelj – u ovom slučaju: tuđa etnička grupa – razori, fizički i duhovno.

Postoji delimičan paralelizam između počinjenih nasilja nad muškarcima i nasilja nad ženama. Muškarci su bili kastrirani, udarani po genitalijama, prisiljavani na međusobne seksualne odnose, i, retko, silovani od strane čuvara. Tako im se oduzimala moć za dalju biološku, ali i simboličku, reprodukciju vlastite zajednice: poreknuta im je muškost kao i identitet čuvara i prenosilaca duhovne suštine nacije. Masovno silovanje žena takođe je trebalo da osujeti dalju biološku reprodukciju njihove zajednice: silovanjem je onečišćeno njihovo potomstvo.

Ali, o silovanju žena se javno govori; seksualni zločini nad muškarcima mahom su prećutani. Žene su bile metafora nacije koja strada; muškarci nisu. U ratnim prilikama, slika “našeg” muškarca kao žrtve nepoželjna je.

Slučaj Martinović, naprotiv, jasno pokazuje da postoje situacije – recimo, kada se traži legitimacijska osnova za ratno preduzeće – u kojima je moguće javno pokazati muškarca kao žrtvu. Da “muškarac-žrtva nije više muškarac”, jer je lišen svoje muške moći,⁴⁰ u tom slučaju ne važi. Bitno postaje upravo to što je žrtva muškarac, jer je onda stradanje – i fizičko i duhovno – najveće.

Poistovećivanje čitave nacije sa muškarcem-žrtvom moguće je u kulturama koje privileguju homosocijalne muške duhovne spone, i shvataju se kao niz velikih muških dela. Kriterijum čistoće presudan je i za duhovnu i za biološku reprodukciju zajednica s takvom kulturom. Obrasci kulturne reprodukcije u kojoj ne učestvuju žene jemče najviši stepen čistoće. Delovanjem tih istih obrazaca, muškarac koji trpi najveće poniženje postaje svetac i mučenik – oličenje nacije.⁴¹

Različit status muškaraca i žena unutar takve kulture uslovljava i razlike između sistematskog seksualnog zlostavljanja muškaraca i žena iz druge zajednice. Za ženu iz tuđe etničke grupe podrazumeva se da će obaviti svoju reproduktivnu ulogu – ona će primiti i poneti seme silovatelja. Muškarcu iz tuđe etničke grupe oduzima se moć da obavi bilo kakvu ulogu. Ženu iz tuđe etničke grupe muškarac silu-

40 Kao što tvrdi Dubravka Žarkov, “Silovanje...”, str. 7.

41 Desetog juna 1985, u tekstu u *Dugi*, Brana Crnčević “nazvao je napad na Martinovića ‘Jasenovac za jednog čoveka’ i zahtevao da ga Pravoslavna crkva proglasi za ‘mučenika i sveca’” (J. Dragović-Soso, “Spasioci...”, str. 201).

je tako što penetrira u nju. Muškarci iz tuđe etničke grupe retko su bili tako silovani: prilikom penetracije u telo muškarca-žrtve gotovo uvek postoji neka zamena, neko “umetnuto telo”⁴² – ili flaša, ili kolac, ili je jedan zatvorenik prisiljen da muči drugog zatvorenika. Iz toga se, pored ostalog, vidi da je počiniteljima seksualnog zlostavljanja muškaraca bitno da od sebe odagnaju homoseksualne konotacije i prenesu ih isključivo na svoje žrtve.⁴³ Reč je tu o nelagodi svojstvenoj – tek nekih par

42 Claude Lefort uvodi sintagmu “umetnuto telo” u ogled o Orwellovoj 1984. kako bi objasnio konačni preobražaj njegovog glavnog junaka od buntovnika u pokornog podanika jedne totalitarne države. “Umetnuto telo” više je slika nego pojam, i u njoj se stiču različite, čak i kontradiktorne značenjske niti. Otuda ona deluje više svojom konotativnom snagom, nego preciznom denotacijom. Među različitim značenjima i aluzijama koje joj je Lefort dao da ponese, ovde su bitne bar tri. “Umetnuto telo” je ono što osoba otkida i odbacuje od vlastitog tela i postavlja kao paravan između sebe i najveće zamislive strave – u konačnom slučaju: smrti – koja joj preti. Kada je reč o ovde prikazanom seksualnom zlostavljanju muškaraca, prestravljeni, dakle, nisu samo zatvorenici – koji pod najstrašnijom pretnjom žrtvuju ono što im je najdragocenije – nego su to, čitamo li ispravno Lefortov narativ o “umetnutom telu”, i sami počinioci, koji između sebe, svoje žrtve i onoga što joj čine umeću telo koje je, u simboličkoj ravni, zapravo nadomestak njihovog vlastitog tela. Uklanjanjem “umetnutog tela”, kao i same žrtve, počinitelj zločina rasteruje sopstveni strah i potvrđuje svoju potpunu pokornost režimu (grupi, ideji), u ime kojeg je zločin počinio. Štaviše, i sam režim, kaže Lefort, poseže za “umetnutim telima” – to su onda izmišljeni neprijatelji – kako bi pod nadzorom držao seksualnost svojih podanika, i sprečio “prekomerno oslobađanje energije ili intenzivna osećanja koja bi raskomadala kolektivno telo i probudila u pojedincu osećaj za ono što on jeste i što poseduje kao svoje vlastito” – Claude Lefort, “The Interposed Body: George Orwell’s *Nineteen Eighty-Four*”, u *Writing. The Political Test*, preveo i uredio David Ames Curtis (Durham i London: Duke University Press, 2000), str. 1-19; citat na str. 18.

43 “U slučaju fizičkog nasilja, muškarac koga je silovao ili zlostavljao drugi muškarac često se dovodi u vezu sa homoseksualnošću, pa tako biva dvostruko ugrožen: i po pitanju muškosti i po pitanju seksualnosti” (D. Žarkov, “Silovanje...”, str. 7).

stoleća unazad – kulturi koja počiva na homosocijalnim i homoerotskim muškim vezama.⁴⁴

REFERENCE

Milica Bakić-Hayden, *Varijacije na temu Balkan* (Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju/"Filip Višnjić", 2006).

Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti* (Beograd: Srpska književna zadruga, 1991).

Pierre Bourdieu, *Masculine Domination*, preveo Richard Nice (Cambridge: Polity Press, 2001).

Wendy Bracewell, "Rape in Kosovo: masculinity and Serbian nationalism", *Nations and Nationalism*, Vol. 6 (4), 2000.

Ivan Čolović, *Politika simbola* (Beograd: Radio B92, 1997).

Keith Doubt, "Etička obaveza sahranjivanja i njeno kršenje tokom rata u Bosni i Hercegovini", prevela Milena Marić, u *Sociologija nakon Bosne* (Sarajevo: Buybook, 2003).

Jasna Dragović-Soso, "Spasioci nacije". *Intelektualna opozicija Srbije i ožuljavanje nacionalizma*, prevela Ljiljana Nikolić (Beograd: Fabrika knjiga, 2004), str. 200.

Rada Iveković, *Captive Gender. Ethnic Stereotypes & Cultural Boundaries* (New Delhi: Women Unlimited, 2005).

Viktor Ivančić, *Animal Croatica* (Beograd: Fabrika knjiga, 2007).

Eve Kosofsky Sedgwick, *Between Men. English Literature and Male Homosocial Desire* (New York: Columbia University Press, 1985).

Claude Lefort, "The Interposed Body: George Orwell's *Nineteen Eighty-Four*", u *Writing. The Political Test*, preveo i uredio David Ames Curtis (Durham i London: Duke University Press, 2000).

122

44 U filmu "Ničija zemlja" Danisa Tanovića, vojnik koga igra Mustafa Nadarević u novčaniku ima fotografiju nagog mladića. To je još jedan upečatljiv primer prisilnog razdvajanja homosocijalnog i homoseksualnog: kao neko čija je homoseksualnost sugerisana gledaocu, taj vojnik je mogao seksualno iskoristiti neprijateljskog vojnika (igra ga Filip Šovagović) koji bespomoćno leži na tlu, mogao se dakle prepustiti nagoveštenom homoseksualnom instinktu, ali on to ne čini, nego ispod ranjenog muškarca "samo" postavlja minu.

- Mladen Lončar, intervju, *Feral Tribune*, 9. 12. 2004.
- George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality. Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe* (New York: Howard Fertig, 1985).
- Klaus Theweleit, *Muške fantazije*, prevela Vilma Ožbolt (Zagreb: Grafički zavod hrvatske, 1983).
- Dubravka Ugrešić, *Ministarstvo boli* (Beograd: Fabrika knjiga, 2004).
- Vladimir Velmar-Janković, *Pogled s Kalemegdana. Oglad o beogradskom čoveku* (Beograd: Prosveta, 1992; prvo izdanje 1938).
- Ketrin Verderi, "Od države roditelja do porodičnih patrijarha: rod i nacija u savremenoj Istočnoj Evropi", u *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*, preveo Veselin Kostić (Beograd: Fabrika knjiga, 2005).
- Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation* (London: Sage Publications, 1997).
- Dubravka Žarkov, "Gender, Orientalism and the History of Ethnic Hatred in the Former Yugoslavia", u Helma Lutz, Ann Phoenix i Nira Yuval-Davis (ur.), *Crossfires. Nationalism, Racism and Gender in Europe* (London: Pluto Press, 1995).
- Dubravka Žarkov, "Silovanje tokom rata u Bosni", *Temida*, maj 1998.
- Dubravka Žarkov, "The Body of the Other Man", u *The Body of War* (Durham i London: Duke University Press, 2007).